

ललितपुर राज्यको शासकवर्गका सांस्कृतिक कार्यमा आपसी अन्तर्द्वन्द्व

केशवराज सिलवाल

उपप्राध्यापक, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

इमेल : keshavsilwal@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा ललितपुरको इतिहासमा शासक वर्गका सांस्कृतिक कार्य, त्यसको प्रयोजन र तिनीहरूबिचको आपसी अन्तरद्वन्द्वबाट सिर्जित परिस्थितिको समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरिएको छ । नेपालको इतिहासमा किरात र लिच्छिवीकालमा ललितपुर छुट्टै राज्य थिएन । धेरैपछि मल्लकालमा मात्रै ललितपुर छुट्टै राज्य बन्यो, विभिन्न शासक फेरिए र सांस्कृतिक रूपमा समृद्ध भयो । ललितपुरमा उत्कृष्ट भएपछि मात्र यसको नाम ललितपुर रहन गएको हो । त्यति बेलाको संस्कृति निर्माणमा शासकको महत्त्वपूर्ण योगदान हुँदाहुँदै पनि तिनीहरू बिचको अन्तरद्वन्द्वले थुप्रै पटक शक्तिको छिनाभपटी चलेको थियो र राजनीतिक उतारचढाव भएका थिए जसको समाजशास्त्रीय अध्ययनको जरुरत पर्दछ । शासक वर्गले निर्माण गरेको संस्कृतिलाई पनि संरचनात्मक प्रकार्यात्मक, द्वन्द्ववादी दृष्टिकोण र साङ्केतिक अन्तर्क्रियाको सिद्धान्तबाट बुझ्न सकिन्छ र संस्कृतिको अध्ययनले समाजको निरन्तरता र विकास बुझ्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसका लागि गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा र वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक व्याख्या प्रयोग गरिएको छ । ललितपुरको इतिहासमा शासक वर्गको सांस्कृतिक कार्य र तिनीहरूबिचको अन्तरद्वन्द्वलाई समाजशास्त्रीय सिद्धान्तबाट हेर्दा विभिन्न अस्थिरता र राजनीतिक परिवर्तनबिच पनि ललितपुरले संस्कृतिलाई निरन्तरता दिन सफल देखिन्छ । भूमण्डलीकरणको युगमा समेत जात्रा संस्कृतिलाई कायम राख्न सक्नु नेवार वा ललितपुरवासीको एकता नै हो । बोर्दोउले भनेअनुसार ललितपुरको सांस्कृतिक पुँजी बलियो रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : इतिहास, द्वन्द्ववाद, प्रकार्यात्मकता, सामाजिक संरचना, संस्कृति ।

विषयपरिचय

ललितपुरको इतिहासबाट हामीले नेपालको तत्कालीन राज्यको उत्थान तथा पतन हेर्न सक्छौं र त्यसको वर्तमानमा परेको प्रभावबारे विश्लेषण गर्न सक्छौं । त्यतिबेलाको ललितपुरमा सामाजिक विकास कसरी भयो र किन ललितपुर राज्यको विघटन भयो भन्ने कुराको समाजशास्त्रीय विश्लेषण तत्कालीन समाजको संरचना र सामाजिक सम्बन्धको अध्ययनबाट मात्र गर्न सक्छौं । कुनै पनि राज्यको पतनका लागि तल्लो तहमा भएको आन्दोलन मात्र कारक हुँदैनन्, माथिल्लो शासक वर्गमा आएको अन्तरद्वन्द्व र शक्तिको लागि भएको छिनाभ्रपटी पनि त्यसको कारण हुन्छ भन्ने सैद्धान्तिक अध्ययन भएको छ (स्कपल, १९७९) । त्यसैलाई आधार मानेर तल्लो जनस्तरमा भएका सांस्कृतिक तथा सामाजिक गतिविधि नभई ललितपुर राज्यमा तत्कालीन लिच्छवि, मल्ल र पछिल्लो राणा कालसम्म शासक वर्गभित्र भएको अन्तरद्वन्द्व र शक्तिको लागि भएको अन्तरसङ्घर्षलाई यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ ।

नेपालको इतिहासमा किरात र लिच्छवीकालमा ललितपुर छुट्टै राज्य थिएन । त्यतिबेला ललितपुर यल, यूपग्राम, ललितपत्तन, ललितपुरी, मानिङ्गल, पाटन भनिन्थ्यो । ललितकलामा उत्कृष्ट भएपछि मात्र यसको नाम ललितपुर रहन गएको हो । धेरैपछि मल्लकालमा मात्रै ललितपुर छुट्टै राज्य बन्यो र सांस्कृतिक रूपमा समृद्ध भयो । कान्तिपुरका राजा रत्न मल्लको वि.सं. १५५४ मा निधन भएपछि विष्णु सिंहले चापागाउँबाट आफ्ना समर्थक ल्याएर ललितपुरका प्रमुख भारदार जगतपालको हत्या गरी पाटनलाई कान्तिपुरबाट स्वतन्त्र बनाए (उपाध्याय, २०५५; दाहाल, २०५७; नेपाल, २०६२; रेग्मी, २००७) । ललितपुर स्वतन्त्र भएपछि त्यहाँ स्थिरता छाउन सकेन । राजा राख्ने र हटाउने षड्यन्त्र लगातार चल्दै आयो । विभिन्न अस्थिरताबिच पनि ललितपुर राज्य आफ्नो संस्कृतिलाई निरन्तरता दिन सफल देखिन्छ । ललितपुरको के भयो र किन भयो भन्ने विषय समाजशास्त्रीको लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अहिलेसम्म घटनाको सविस्तार वर्णन भयो, इतिहासको विस्तृत घटना समय रेखामा उल्लेख गरियो, तर समाजशास्त्रीय विश्लेषण गर्न सकेको छैन । यस लेखले ललितपुरको इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा शासक वर्गभित्र विकसित भएका राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक परिघटनालाई समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरेको छ ।

राजनीतिक परिवर्तनका लागि इतिहास, संस्कृति र सामाजिक संरचनाको नजिकको सम्बन्ध हुन्छ । तत्कालीन सामाजिक संरचना र संस्कृतिको विश्लेषण गरेपछि मात्र इतिहास बुझ्न सकिन्छ । सामाजिक संरचनालाई दुई किसिमले हेर्न सकिन्छ एक त समाजमा अभ्यास भइरहेका मूल्य, मान्यता तथा सामाजिक सम्बन्ध र अर्को शक्ति केन्द्रमा भएको शक्ति सङ्घर्ष (स्कपल, १९७९) । आधारभूत रूपमा सामाजिक संरचना भन्नाले त्यतिबेलाको सामाजिक संस्था, व्यवस्था, प्रणाली, मूल्य, मान्यता र मानिसका भूमिकाको अन्तरसम्बन्ध हो (पार्सन, १९३७) । मानिसको क्रियाकलाप, आर्थिक र सामाजिक प्रणाली सामाजिक संरचनाका अङ्ग हुन् । सामाजिक संरचनाले नै मानिसको क्रियाकलाप, संस्कृति र आनीबानी निर्धारण गर्दछ । संस्कृति मानिसले अहिलेसम्म सिकेका, जानेका र जीवनमा प्रयोग गर्दै आएका भौतिक र अबैतिक वस्तुहरू जसमा विभिन्न मूल्य, मान्यता, संस्कार, रहनसहन, विश्वास, सङ्केत र भाषा लगायत पर्दछन् (स्याफर, २००६) । सामाजिक संरचना र संस्कृतिमा इतिहासदेखि

मानिसले अभ्यास गरिरहेको जीवन पद्धति जोडिएको हुन्छ । इतिहास भन्नु घटनाको फेहरिस्त मात्र होइन, मानिस समाजको भूत र वर्तमानलाई हेर्ने दृष्टिकोण हो । मानिसका वर्तमान समस्या इतिहाससँग जोडिएका हुन्छन् (मिल्स, १९५९) । त्यसकारण इतिहासलाई तत्कालीन सामाजिक संरचना र मानिसको क्रियाकलाप बुझ्नको लागि मात्र होइन, वर्तमानको समाज बुझ्न पनि सहयोग पुऱ्याउँछ । ललितपुरको इतिहासलाई पनि तत्कालीन समाजको संरचना र परिस्थितिको उपजका रूपमा हेर्नु पर्दछ ।

समाजशास्त्रको अध्ययन इतिहाससँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छ किनकि दुवै मानव समाजको अध्ययन समावेश गर्दछ । जबकि इतिहास विगतका घटनाहरूको अध्ययन हो, समाजशास्त्रले हामीलाई व्यक्ति र समाजमा ती घटनाहरूको कारण र परिणामहरू बुझ्न मद्दत गर्दछ । सी. राइट मिलले व्यक्तिको जीवन र समाजको इतिहास दुवैलाई सँगै राखेर मात्र बुझ्न सकिने बताएका छन् । मिल्सको समाजशास्त्रीय कल्पनाले व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको व्यक्तिगत जीवनी, उनीहरूको समाजका घटनाहरू र इतिहास बिच नजिकको सम्बन्ध हुन्छ (मिल्स, १९५९) । तिनलाई एकअर्कामा अन्तर सम्बन्धित रूपमा मात्र बुझ्न सकिन्छ । त्यसैले मिल्स मानव संसारको तीन पक्षहरूमा जोड दिन्छन्- संरचना, जीवनी र इतिहास । उनले सामाजिक संरचनालाई एक प्रणालीगत यथार्थको रूपमा सामाजिक संसारको गठन र आकारको सन्दर्भमा केन्द्रित गर्दछ । उनका अनुसार इतिहासले सामाजिक संरचनाहरूको आकार र गठन सधैं निश्चित समय र स्थानको लागि विशिष्ट हुन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् । थेडा स्कल्पलले इतिहासलाई द्वन्द्ववाद र वर्गबिच सङ्घर्षमा राखेर हेर्न खोजेकी छिन् (स्कपल, १९७९) । इतिहासमा उथलपुथल हुनका लागि सत्तामा रहेका प्रबुद्ध वर्गमा विभाजन आउँछ र तिनको शासन ढल्छ । त्यसै गरी संस्कृतिलाई संरचनात्मक प्रकार्यात्मक, द्वन्द्ववादी दृष्टिकोण र साङ्केतिक अन्तर्क्रियाको सिद्धान्तबाट बुझ्न सकिन्छ (पार्सन्स, १९३७; कोजर, १९६५; ब्लुमर, १९६९) । संरचनात्मक प्रकार्यात्मकले सामाजिक व्यवस्थाको स्थिरतालाई जोड दिन्छ । यसको मतलब समाज स्थिर ढङ्गले चल्छ र यसलाई संस्कृतिले एकताबद्ध बनाएको हुन्छ भन्ने हो । यसको विपरीत द्वन्द्ववादी दृष्टिकोणले समाजमा उचनीच हुन्छ र माथिल्लो तहले तल्लो तहको दमन गरिरहेको हुन्छ भन्ने धारणा राख्दछ । संस्कृति पनि वर्गअनुसार उच्च र नीच हुन्छ । साङ्केतिक अन्तर्क्रियाका अनुसार संस्कृतिले मानिसलाई अन्तर्क्रियाको अवसर प्रदान गर्छ । मानिसले संस्कृतिको अभ्यासद्वारा एकआपसको सम्बन्ध विस्तार गर्ने र आफ्नो स्थानअनुसार भूमिका निर्वाह गर्दछन् । यसरी तीनवटै समाजशास्त्रीय सिद्धान्तले संरचनागत, द्वन्द्वात्मकता र सूक्ष्मतहलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् । यस लेखमा यिनै समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको आधारमा ललितपुरको इतिहासमा शासक वर्गका सांस्कृतिक कार्य, त्यसको प्रयोजन, शासक वर्गबिचको आपसी अन्तरद्वन्द्वबाट सिर्जित परिस्थिति तथा सत्ता पलटको समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

यस लेखको प्रमुख उद्देश्य ललितपुर राज्यको विस्तृत ऐतिहासिक सामाजिक सम्बन्धको समग्र अध्ययन गर्नुभन्दा पनि शासक वर्गले गरेका सांस्कृतिक कार्य र माथिल्लो स्तरमा तिनीहरूबिच भएको शक्ति सङ्घर्षबाट सिर्जित संरचनागत परिस्थितिले कसरी राजनीतिक वा सत्ता परिवर्तन परिवर्तन भएको छ त्यसको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्नु हो । यसका लागि गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । यसअन्तर्गत तथ्याङ्कको अवस्था, गुण, बुझाइ र मूल्य मान्यतालाई वर्णनात्मक र

विश्लेषणात्मक तरिकाले प्रस्ट पादैँ सम्बन्ध स्थापित गरिन्छ । यस लेखमा प्रयोग भएका तथ्याङ्कका लागि द्वितीय स्रोत प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय स्रोत भन्नाले विभिन्न पुस्तक, जर्नल, अध्ययन प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका, फुटकर लेखरचनाहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु हो । यो प्रथम स्रोत आफैँ अध्ययन क्षेत्रमा गएर उत्तरहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुभन्दा फरक हुन्छ । यस अध्ययनमा ललितपुर राज्यमा शासक वर्गले गरेका गतिविधि उल्लेख गरिएका शिलालेख प्रयोग गरी प्रबुद्ध लेखकले लेखेका इतिहास सम्बन्धी पुस्तकलाई सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । साथै चाडपर्व जात्राको लागि द्वितीय स्रोतका साथै लेखक ललितपुरको बासिन्दा भएकाले बाह्य अवलोकन विधि प्रयोग गरी वर्तमानमा समयमा पनि विद्यमान रहेको जात्रामा भएको जनसहभागितालाई उल्लेख गरिएको छ । ललितपुरमा हुने जात्रामा सहभागी मानिसको समूह, उत्साह, र एकतालाई प्रत्यक्ष देखेको आधारमा यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ । ललितपुर राज्यको शासक वर्गले गरेका सांस्कृतिक कार्य र शासकवर्गको गतिविधिमा मात्र सीमित हुनु तथा समाजको तल्लो संरचना नेवार जातिको सामाजिक र सांस्कृतिक सम्बन्धमा अध्ययन नपुग्नु यस लेखको सीमितता हो । शासक वर्गले गरेका सांस्कृतिक कार्य र शासकवर्गको गतिविधिमा पनि सत्ताको स्थायित्व एवं परिवर्तनको संरचनागत अवस्था सिर्जना गर्छ भन्ने समाजशास्त्रीय सिद्धान्त यस लेखको सैद्धान्तिक आधार हो (पार्सन्स, १९३७; कोजर, १९६५; ब्लुमर, १९६९, स्कपल, १९७९) ।

इतिहास र समाज

इतिहासले परिवर्तनलाई सावधानीपूर्वक जाँच र विश्लेषण गर्न सन्दर्भ र सन्दर्भ उपकरणको एउटा ढाँचा प्रदान गर्दछ । समाजशास्त्रको अध्ययन इतिहाससँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छ किनकि दुवैले मानव समाजको अध्ययन समावेश गर्दछन् । जबकि इतिहास विगतका घटनाहरूको अध्ययन हो, समाजशास्त्रले हामीलाई व्यक्ति र समाजमा ती घटनाहरूको कारण र परिणामहरू बुझ्न मद्दत गर्दछ । सी. राइट मिलद्वारा स्थापित समाजशास्त्रीय कल्पना अवधारणाले हाम्रो सामाजिक संसारलाई बुझ्नको लागि एक रूपरेखा प्रदान गर्दछ जुन हामीले हाम्रा सीमित सामाजिक अनुभवहरूबाट प्राप्त गर्न सक्ने कुनै पनि सामान्य ज्ञान धारणालाई पार गर्छ (मिल्स, १९५९) । मिल्स एक समकालीन समाजशास्त्री थिए जसले समाजका सदस्यहरूको दैनिक जीवनमा ठुलो अन्तरदृष्टि ल्याए । मिल्सले भने कि व्यक्तिको जीवन र समाजको इतिहास दुवैलाई सँगै नराखीकन वर्तमानको अवस्थालाई बुझ्न सकिँदैन । समाजशास्त्रीय कल्पनाले व्यक्तिगत चुनौतिहरू र ठुला सामाजिक मुद्दाहरू बिचको सम्बन्धलाई सँगसँगै जोडेर अध्ययन गर्दछ । मिल्सले व्यक्तिगत समस्याहरू इतिहास र सामाजिक घटनासँग जोडिएका हुन्छन् भन्ने व्याख्या गर्दछन् । मिल्सको समाजशास्त्रीय कल्पनाले व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको व्यक्तिगत जीवनी, समाजका परिघटनाहरू र इतिहास बिचको सम्बन्धहरू विश्लेषण गर्नु पर्नेमा जोड दिन्छ । यसरी इतिहास देश, समाज र मानिसको जीवनसँग जोडिएको हुन्छ ।

वास्तवमा, मिल्सले मानव संसारको तीन पक्षहरूमा जोड दिन्छन्- सामाजिक संरचना, जीवनी र इतिहास (मिल्स, १९५९, पृ. १४५) । उनले मानव संसारको माथि उल्लेखित तीन आयामहरूको प्रतिच्छेदनमा आफ्नो विश्लेषणको ढाँचा विकास गरेका छन् । उनले सामाजिक संरचनालाई एक प्रणालीगत वास्तविकताको रूपमा सामाजिक संसारको गठन र आकारको सन्दर्भमा केन्द्रित गरेका छन् । उनले सामाजिक सम्बन्धको विशेष ढाँचाद्वारा आकारको रूपमा मानव व्यवहारलाई थप जोड दिए ।

उसको योजनामा, इतिहासले सामाजिक संरचनाहरूको आकार र गठन सधैं निश्चित समय र स्थानको लागि विशिष्ट हुन्छ भन्ने धारणालाई थप्यो जुन एक अवधिदेखि अर्को अवधिमा भिन्न हुन्छ, किनकि तिनीहरू आफैँ परिवर्तनको अधीनमा हुन्छन् । अन्तमा, जीवनीले त्यस्ता सबै सामाजिक संरचना र परिवर्तनलाई बृहत् सामाजिक र ऐतिहासिक प्रक्रियाद्वारा सामाजिक जीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई चित्रण गर्ने र कसरी समाजको सदस्यको रूपमा तिनीहरूको एजेन्सी आकार र पुनः आकार प्राप्त हुन्छ व्यक्तिगत अनुभवहरूसँग सम्बन्धित छ । यस प्रभावको लागि, इतिहासले कुनै पनि सामाजिक मुद्दाको सन्दर्भलाई समस्या पत्ता लगाउन र मुद्दालाई राम्ररी बुझ्न मद्दत गर्न सक्छ । थोडा स्कपलले इतिहासमा भएका परिवर्तनलाई द्वन्द्ववाद, वर्गबिचको सङ्घर्ष, आधुनिकीकरणको प्रभाव राखेर हेर्न खोजेकी छिन् (स्कपल, १९७९) । इतिहासमा उथलपुथल हुनका लागि सत्तामा रहेका प्रबुद्ध वर्गमा विभाजन आउँछ र तिनको शासन ढल्छ ।

समाज र संस्कृति

जीवन बाँच्नेक्रममा मानिसले विकास गरेका प्रविधि र दैनिक रूपमा गर्ने व्यवहार, आनीबानी नै संस्कृति हो । संस्कृतिले मानिसको जीवनलाई अगाडि बढाइरहेको हुन्छ । खाना खानु पनि एउटा संस्कृति हो । समाज र भूगोलअनुसार संस्कृति फरकफरक हुन्छ । भाषा, सङ्केत, लवाइखुवाई आदि संस्कृतिका अङ्ग हुन् । मन्दिर, धर्म, संस्कार, चाडपर्व मात्र संस्कृति होइन । हाम्रो जीवन व्यवहार जे गछौं, मुख्य संस्कृति त्यही हो (स्याफर, २००६, पृ. ६७) । संस्कृतिलाई मानव निर्मित दोस्रो प्रकृति भनिन्छ । पहिलो प्रकृति वनजंगल, हावा पानी, भूगोल आदि हुन् । सङ्गीत, फेसन, प्रविधि, मूल्य, मान्यता सबैले संस्कृतिको निर्माण गर्दछन् । धर्मलाई संस्कृति भनिन्छ । यो पनि मानिस निर्मित हुन्छ ।

जसरी संस्कृति भूगोल र परिवेशअनुसार फरकफरक हुन्छ त्यसरी नै धर्म पनि फरकफरक छन् । संस्कृति सामाजिक सम्बन्ध, उत्पादन सम्बन्धअनुसार संस्कृति फरकफरक हुन्छन् । संस्कृतिको आधार पनि आर्थिक नै हो जुन मार्क्सवादी विश्लेषण हो । एउटा प्रश्न छ— किन पुँजीवाद नेपालबाट वा एसियाबाट सुरु भएन । किन युरोपबाट भयो ? किनकि युरोपमा त्यस्तो संस्कृति थियो । म्याक्स वेबर भन्छन्— प्रोटेस्टाइन धर्मले मानिसलाई बढी कर्ममा विश्वास गर्न सिकाउँछ (वेबर, १९५८) । अर्को युरोपमा हातमुख जोर्न, खाद्यान्नको अभाव थियो । त्यसैले त्यहाँ मानिस नयाँ आविष्कारमा केन्द्रित हुन पुगे र संसारलाई कब्जा गर्न सक्षम भए । पुँजीवादी युगमा पुँजीवादी संस्कृतिको विकास भयो । १९ औँ शताब्दीमा उदारवाद र पछि १९८० पछि नवउदारवाद विकास भयो । उदारवादको सिद्धान्तले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, सम्पत्ति अधिकार र बजार स्वतन्त्रतालाई विशेषाधिकार दिन्छ । उदारवादीहरूले व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई प्राकृतिक मानव राज्यको रूपमा हेर्छ । स्वतन्त्र व्यापार र स्वतन्त्र बजारको लागि सैद्धान्तिक प्रतिबद्धता कुनै पनि प्रामाणिक उदारवादी दृष्टिकोणको आधारशिला हुन पुग्यो । नवउदारवादले देशबिचको सीमालाई भत्काएर स्वच्छन्द व्यापारको नीति ल्यायो ।

संस्कृतिको आधारमा मानव युगलाई विभिन्न चरणमा बाँड्न सकिन्छ (करी र साथीहरू, २००५, पृ. ५३) । पहिलो, सिकारी युग । यस युगमा स्थायी बसोबास थिएन । सिकार गर्ने, खाने गर्थे र बचाएर राख्ने कुरा थिएन । सिकारमा युवक र युवती दुबै बराबर सहभागी हुन्थे । महिला बालबच्चा हेर्ने गर्थे । ५० देखि १०० को समूह हुन्थ्यो । दोस्रो, फलफूल तथा पशुपालन युग । यस युग १०, ००० देखि

१३,००० वर्ष अघि अस्तित्वमा आयो । यतिबेला हसिया आविष्कार भयो । साधारण खन्ने र फलफूल लगाउने, जनावर पाल्ने कार्य भयो । आगोको आविष्कार भयो । आगो लगाउने र खाली जमिनमा फलफूल लगाउन थालियो । सिकार गर्नुभन्दा यो अलि भरपर्दो भयो । खराब मौसममा फलफूल फल्न गाह्रो भयो । तेस्रो, कृषि युग । यो युग ६,००० वर्ष अघि अस्तित्वमा आयो । यसमा मानिसको स्थायी बसोबास हुन थाल्यो । परिवारको सिर्जना भयो । घर बनाउन थालियो । हलो, कोदालोको आविष्कार भयो । सहर बन्न थाले । राज्य बन्यो । शक्तिशालीले दास बनाउने, खेतीमा लगाउने गर्न थाले । व्यक्तिगत सम्पत्तिको उत्पत्ति भयो । वर्गको सिर्जना हुन पुग्यो । भैरगडादेखि धर्मसम्मको उत्पत्ति भयो । मानिसले विनिमय गर्न सिक्यो । बढी भएको बेचन थाल्यो वा आफूलाई आवश्यक वस्तुसँग साट्न थाल्यो । पैसा अस्तित्वमा आयो । धर्म र राज्य बन्न थाल्यो । चौथो, औद्योगिक समाज । सन् १३१५ देखि १७ सम्मको ठुलो अनिकाल र को १३४८ देखि १३५० सम्मको ब्याक डेथले जनसंख्या दुर्घटना निम्त्यायो । यी कारणले कृषि उत्पादनमा ह्रास आयो । जवाफमा, सामन्ती शासकहरूले युद्धमार्फत आफ्नो क्षेत्र विस्तार गरेर कृषि उत्पादन विस्तार गर्न खोजे र त्यसैले तिनीहरूले सैन्य खर्च तिर्नका लागि आफ्ना दासहरूबाट थप बलिदानको माग गरे । त्यसैक्रममा औद्योगिक क्रान्तिले इतिहासमा एउटा महत्वपूर्ण मोड लियो । सत्रौं शताब्दीमा शक्ति समस्याहरूको समाधानको रूपमा वाफबाट चलने इन्जिनको प्रयोग गरेपछि प्रविधिको प्रयोग बढ्दै गयो

समाज जहिले पनि सरलबाट जटिलतर्फ गइरहेको छ । पहिले सरल सम्बन्ध, सहज र निकट सम्बन्ध थिए । अहिले औद्योगिक र उत्तरआधुनिक समाज भन् भन् जटिल र व्यक्तिगत बन्दै गएको छ । गाडी, मोटर र प्लेनले मानव सभ्यतालाई क्षणभरमै संसारभरि जहाँ पनि पुग्न सक्ने बनाइदिएका छन् । फोन, फेसबुकले मानव सम्बन्धलाई धेरै फराकिलो बनाइदिएका छन् । समाज, राजनीति र संस्कृति पनि परिवर्तनशील छन् । त्यसैले यिनलाई समय, परिस्थिति र गतिको सिद्धान्तबाट बुझ्न पर्छ । कार्ल मार्क्सले ऐतिहासिक भौतिकवादमा समाजको विभाजन गरेका छन् । उनले ती समाजको उत्पादन सम्बन्धलाई व्याख्या गरेका छन् । ती हुन्- प्रारम्भिक साम्यवाद, दास समाज, सामन्ती समाज र पुँजीवादी समाज । मार्क्सले संस्कृतिलाई दुई भागमा व्याख्या गरेका छन् (मार्क्स, १८४५)। पहिलो आदर्शवादी व्याख्या- जसले चेतनालाई प्रधान मान्दछ । पराभौतिक वस्तुमा विश्वास राख्छ । ईश्वर मान्दछ । मानिसलाई सुख, खुशी चाहिन्छ, त्यसैले संस्कृतिको विकास भएको हो । दोस्रो भौतिकवादी व्याख्या- भौतिक आवश्यकताले मानिसले संस्कृतिको निर्माण गर्छ । ईश्वरको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दछ ।

समाज र संस्कृतिलाई हेर्ने विभिन्न समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण छन् । पहिलो सिद्धान्त हो संरचनात्मक प्रकार्य । यसका अनुसार संस्कृतिले जोड्ने काम गर्छ, समाज चलन मद्दत गर्छ (पार्सन्स, १९३७) । समाजमा हलचल हुनुहुन्छ । कुनै कार्य देखिने हुन्छन्, कुनै नदेखिने हुन्छन् । कार्यको निश्चित उद्देश्य हुन्छ । सामाजिक संस्थाहरू परिवार, राज्य, धर्म, स्कूल, स्वास्थ्य, आर्थिक संस्था, समुदाय सबैले समाजको आवश्यकता पूरा गर्छन् । ती अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । सामाजिक एकता, सबल कायम गर्छ । दोस्रो हो द्वन्द्ववादी दृष्टिकोण । सत्ताले संस्कृतिलाई आफ्नो आयु लम्ब्याउन प्रयोग गर्छ । संस्कृति पनि उच्च र नीच हुन्छ (कोजर, १९६५) । माथिल्लो वर्गको संस्कृतिले तल्लो वर्गको संस्कृतिलाई थिचोमिचो

गर्छ । समाजमा द्वन्द्व छ । शिक्षालाई राज्यले आफू अनुकूलको नागरिक, मानवस्रोत उत्पादन गर्न प्रयोग गर्छ । आफ्नो विचार लादेर शिक्षा नीति बनाइएको हुन्छ । जस्तो नेपाल हिन्दु राष्ट्र हो, चाडपर्व उल्लेख गरेर आफूअनुकूल पाठ्यक्रम बनाइएको हुन्छ । द्वन्द्ववादी सिद्धान्तका अनुसार प्रत्येक समाज प्रभावशाली समूह र समाजका अन्य सबै समूहहरू बिचको सामाजिक भिन्नतामा आधारित असमानताले ग्रस्त छ । वर्ग, लिङ्ग, जाति र उमेर जस्ता मुद्दाहरूसँग सम्बन्धित शक्ति भिन्नताहरूमा आधारित, स्वाभाविक रूपमा असमान रूपमा सामाजिक संरचनालाई हेर्छन् । द्वन्द्ववादी सिद्धान्तवादका लागि, स्थापित शैक्षिक विधिहरूलाई प्रभावशाली सामाजिक संस्कृति र विशेषाधिकारका मुद्दाहरूलाई सुदृढ गर्ने रूपमा हेरिन्छ । तेस्रो हो साङ्केतिक अन्तर्क्रिया । यसले सुक्ष्म रूपमा तल्लो तहको अन्तर सम्बन्ध, अन्तरक्रियालाई जोड दिन्छ (ब्लुमर, १९६९) । मानिस सङ्केत जस्तै भाषाको प्रयोगबाट एक आपसमा अन्तर्क्रिया गर्छन् र सम्बन्ध विस्तार गर्छन् । आफूलाई अर्को मानिस समक्ष प्रस्तुत गर्दा केही कुरा लुकाइन्छ, अरूलाई मन पर्ने कुरा मात्र गरिन्छ ।

फ्रान्सेली समाजशास्त्री पियरे बोर्डिएउले १९७० को दशकमा विकास गरेको तीन पुँजीको व्याख्याबाट समाज र संस्कृतिलाई समेटेका छन् (बोर्डेउ, १९८६) । उनका अनुसार मानिससँग तीन पुँजी हुन्छन् । पहिलो हो आर्थिक पुँजी । जो हामी काम गरेर कमाउँछौं र चाहेको बेला उपभोग गर्न सक्छौं । दोस्रो हो सामाजिक पुँजी- सामाजिक सम्बन्ध, कुटुम्ब, साथीभाइमार्फत हामीले सामाजिक पुँजी कमाएका हुन्छौं । त्यसलाई पनि हामीले आवश्यक सुखदुखमा खर्च गर्छौं । तेस्रो हो सांस्कृतिक पुँजी । सांस्कृतिक पुँजीमा अमूर्त स्रोतहरू हुन्छन् जसले सामाजिक गतिशीलता र सफलतामा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्छ । यी स्रोतहरूमा ज्ञान, सिप, अनुभव, र संस्कृति र समाजसँग सम्बन्धित अन्य कारकहरू समावेश हुन सक्छन् ।

ललितपुर राज्यको इतिहास

ललितपुर राज्यको शासक वर्गले गरेका सांस्कृतिक कार्यलाई पार्सन्सको संरचनात्मक प्रकार्य (१९३९) र ब्लुमरको सांकेतिक अन्तर्क्रिया (१९३९) बाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ भने शासकवर्गको शक्ति सङ्घर्ष र राजनीतिक उथलपुथललाई स्कपलको माथिल्लो वर्गको द्वन्द्वात्मक संरचनात्मक अवस्था (१९७९) बाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ । सर्वप्रथम म ललितपुर राज्यको ऐतिहासिक उत्पत्तिबारे केही कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु । काठमाडौं उपत्यकाको प्रसिद्ध तीन सहरहरूमध्ये ललितपुर सबैभन्दा पुरानो शहर मानिन्छ । प्राचीनकालदेखि नै अस्तित्वमा रहे पनि त्यतिबेलादेखि ललितपुर अरू नै नामबाट प्रसिद्ध थियो । ललितपुरलाई त्यतिबेला यल, यूपग्राम, ललितपत्तन, ललितपुरी, मानिङ्गल, पाटन आदि नामले चिनिन्थ्यो । ललितपुरको अर्को नाम 'यल' पहिलो किराती राजा यलम्वरको नामबाट राखिएको हो भन्ने भनाइ रहेको छ । पाटनको च्यासल नाम ८०० किराती मारिएको स्थानबाट रहेको मानिन्छ । त्यस्तै क्वालखुस्थित पट्को डोँ (किरात दरवार) अस्तित्वमा रहेकाले त्यो नाम किराती भाषामा रहेको हो भन्ने अन्वेषणकर्ताको दावी रहेको छ (रेग्मी, २००७) । हालसम्म पनि किरातीहरू आई वर्षको एकपटक त्यागलस्थित सिद्धिलक्ष्मी मन्दिरको परिसरमा रहेका देवताहरू, तिखिदेवल स्थित शिवजीको मन्दिरमा पूजा गर्नुपर्ने भएकाले किराँत र ललितपुरको प्राचीन सम्बन्ध थियो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । त्यस्तै केही वंशावलीहरूले भारतका मौर्य सम्राट् अशोक हो इ.पू. २५० तिर काठमाडौं उपत्यकाको भ्रमण

गरेको र उनले ललितपुरको चारकुना चार र बिचमा एकसमेत गरेर पाँच स्तूपको स्थापना गरेको कुरा उल्लेख ती स्तूपले बताउँछन् । हालसम्म पनि ललितपुर चारदिशामा चारओटा प्राचीन स्तूपहरू रहेका छन् जुन अशोक स्तूपको नामले प्रख्यात छ ।

लिच्छविकालमा ललितपुर यूपग्राम नामले चिनिन्थ्यो । त्यति बेलाका शिलालेखमा यहाँ पूर्व दिशामा दीपावती नगर (गईट) दक्षिण दिशामा मतीनगर (लगनखेल), पश्चिम दिशामा शिलापुर दानागिरि (पुल्चोक), उत्तर दिशामा ललितारण्य (कुम्भेश्वर) र मध्य भागमा स्वस्तिक आकारको मङ्गलबजार रहेको बर्णन पाइन्छ । त्यस्तै गरी पूर्व दिशामा श्री बालकुमारी, दक्षिण दिशामा बटुकभैरव र श्रीमहालक्ष्मी, पश्चिम दिशामा खड्गयोगिनी र उत्तर दिशामा चामुण्डादेवी रहेका छन् । लिच्छवी कालका पुरातात्विक स्रोतहरू अभिलेख, मूर्ति, ढुङ्गेधारा, जलद्रोणी आदि प्रशस्तै मात्रामा प्राप्त भएबाट लिच्छविकालमा ललितपुर पूर्ण रूपमा विकास भइसकेको बुझिन्छ । यहाँ रहेका २४ ओटाभन्दा बढी लिच्छविकालीन शिलालेख, पहिलो शताब्दीको च्यासलको गजलक्ष्मी, हौगलको हारती, बंगलामुखीको मातृकाहरूको मूर्ति, सिकुबहीको उमामहेश्वर, चण्डेश्वरी मन्दिर अगाडिको उमामहेश्वरको मूर्ति, खपिँछे भैरव मन्दिरको परिसरमा रहेको शिलालेखसहितको जलद्रोणी, अभिलेख सहितको ढुङ्गेधारा आदि प्राप्त भएबाट लिच्छविकालको यूपग्रामको बनोट कलाकौशल केही विकास हुँदै आएको बुझिन्छ । आजसम्म प्राप्त शिलालेखहरू मध्ये पहिलो अभिलेख स्वथ टोलको संवत् ४११ को अभिलेखलाई पनि लिन सकिन्छ । यही लिच्छविकालको यूपग्रामलाई नै पछि गएर पाटन तथा ललितपुर भन्न थालियो । लिच्छविकालमा ललितपुर छुट्टै राज्य नभएकाले त्यतिबेलासम्म ललितपुरको शासक वर्गमा शक्ति लिन र खोस्ने, उत्थान र पतनको कुरा सुरु भएको थिएन । तथापि पार्सन (१९३९) ले भनेअनुसार धर्म र मन्दिर निर्माणलाई समाजको एकताको रूपमा प्रयोग गर्न थालेको देखिन्छ ।

मल्लकालमा मात्रै ललितपुर छुट्टै राज्यको रूपमा अस्तित्वमा रहेको थियो । त्यसपछि कोजर (१९५६) र स्कपल (१९७९) क्रमशः ललितपुरमा माथिल्लो वर्गको अन्तरद्वन्द्वले मूर्त रूप लिँदै कैयौं हत्या र हिंसा भएका घटना भएको देखिन्छ । वि.सं. ११९९ देखि नेपालमा मध्यकाल सुरु भएपछि वि.सं. १२५७ मा अरि मल्ल, सन् १३६६ मा जयस्थिति मल्ल र वि.सं. १४८५ मा यक्ष मल्लले उपत्यकामा शासन गरे (नेपाल, २०६२) । वि.सं. १५३८ मा यक्ष मल्लको निधन भएपछि जेठा छोरा राय मल्ल भक्तपुरको राजगद्दीमा बसेर उपत्यकाको शासन गर्न थाले । उनका भाइ रत्न मल्लले कान्तिपुरमा राज्य छुट्टाए र पाटन पनि कान्तिपुरको अन्तर्गत रहन पुग्यो । जगतपाल र हर्षपाल नामका ललितपुरका भारदारहरूले रत्न मल्ललाई सहयोग गरे । तर, सन् १४९७ मा रत्न मल्लको निधन भएपछि जगतपाल कमजोर भए । यसै मौकामा विष्णु सिंहले चापागाउँबाट आफ्ना समर्थक ल्याएर जगतपालको हत्या गरी पाटनलाई कान्तिपुरबाट स्वतन्त्र बनाए । विष्णु सिंहपछि उनका छोरा पुरन्दर सिंह यहाँका राजा भए (उपाध्याय, २०५५, पृ. ४५) । त्यसै समयमा कान्तिपुरका राजा शिवसिंह मल्लले ललितपुरमाथि आक्रमण गरी पुरन्दर सिंहलाई पदच्युत गरी यहाँको प्रशासनको रेखदेख गर्ने जिम्मा आफ्ना छोरा हरि हरसिंह मल्ललाई दिए । हरिहर सिंहको मृत्युपछि यिनकी रानी लालमतिले ललितपुरलाई कान्तिपुरबाट स्वतन्त्र बनाई आफ्ना बाह्र वर्षका छोरा सिद्धिनरसिंह मल्ललाई वि.सं. १६७५ मा यहाँका राजा बनाइन् (रेग्मी, २००७, पृ. २६८) । शिवसिंह मल्लले आफ्नो नातिलाई ललितपुरको राजा बनाएकोमा कुनै विरोध

गरेनन् । यिनै सिद्धिनरसिंह मल्लले वि.सं. १६७५ मा कृष्ण मन्दिरको निर्माण गरे । साथै जावलाखेलमा आमाको नाममा पोखरी बनाएका थिए । यिनले पाँचतले मन्दिर (देगुतले), भण्डारखालमा बगैँचा, धारा र पोखरी बनाउन लगाएका थिए । यिनी संस्कृत र मैथिली भाषाका विद्वान् थिए । यिनले मैथिलीमा निकै भक्तिगीतहरू लेखेका थिए । यिनी नाटककार पनि थिए । यिनी नाटक लेखाएर त्यसको मञ्चन पनि गर्न लगाउँथे (दाहाल, २०५७, पृ. १८०) । यिनले हरिश्चन्द्र नाटक लेख्न लगाएर मञ्चन पनि गर्न लगाएका थिए । वि.सं. १७१७ मा श्रीनिवास मल्ललाई विधिवत् राजा बनाई आफूले सन्यास गरे । राजगद्दी त्यागेको पचासवर्षपछि १०४ वर्षको उमेरमा वि.सं. १७६७ मा सिद्धिनरसिंहको देहान्त भयो । यी घटनाबाट ललितपुर राज्यको स्थापना कालदेखि नै शासक वर्गमा शक्तिको छिनाभ्रपटी हुन थालेको देखिन्छ ।

श्रीनिवास मल्लले तलेजु मन्दिरमा सुनको छाना र गजुर हालेर मन्दिरलाई ठूलो बनाउनुका साथै दरबारमा मूल चोक र सुन्दरी चोक पनि थपेका थिए । यिनले बुद्धमतीमा मच्छिन्द्रनाथको मन्दिर, कीर्तिपुरमा कोटगृह, पाटनमा भीमसेन, नारायण र कुम्भेश्वरको मन्दिरलाई पाँचतले गराई त्यसमा चतुर्मुखी शिवलिङ्ग स्थापना गरे । यिनले आगलागीबाट ध्वस्त भएका ललितपुरका मन्दिरहरूलाई पुनः जिर्णोद्धार गर्न लगाएका थिए । यिनले चौतारा भगीरथ भैयाले पाटन मंगलबजारमा विश्वनाथको मन्दिर बनाएका थिए । उनको साहित्य र सङ्गीतप्रति पनि रुचि थियो । श्रीनिवास मल्लको सेनराज्यसँग पनि राम्रो सम्बन्ध थियो । सेनराज्यका महाकुमार शुभ सेन नेपाल उपत्यकामा गुहार माग्न आउँदा यिनले आफ्ना चौतारा भगीरथको नेतृत्वमा एक फौज पठाएका थिए । बदलामा शुभ सेनबाट चार हात्ती उपहार पाएका थिए (अधिकारी, २०६९, पृ. ३०६) । यिनका छोरा योगेन्द्र नरसिंह मल्लले पनि यिनबाट वि.सं. १७४१ मा राजगद्दी खोसे । एकातिर पार्सन (१९३९) र ब्लुमर (१९६९) ले विश्लेषण गरेजस्तै सांस्कृतिक कार्यद्वारा जनतालाई एकताबद्ध गरिरहनु र अर्कोतर्फ कोजर (१९५६) तथा स्कपल (१९७९) ले सिद्धान्तीकरण गरेजस्तै शासक वर्गको एकआपसमा भएका शक्ति सङ्घर्षले सत्ता परिवर्तन भइरहनु ललितपुर राज्यको इतिहासको विशेषता बनेको देखिन्छ । यसले नै ललितपुर राज्य क्रमशः कमजोर र शक्तिहीन बन्दै गएको थियो ।

योगेन्द्र नरसिंह मल्लले आफू राजा भएको एकवर्षमै पिताको विश्वासपात्र चौतारा भगीरथ भैयालाई मार्न लगाए । यिनको कार्यकालमा ललितपुरको कान्तिपुर, भक्तपुर र गोरखासँग राम्रो सम्बन्ध रहेन । भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ललाई अठ्याउन खोजे, तर सकेनन् । दरबारको अगाडि स्तम्भमा यिनले आफ्नो शालिकमाथि चरा राख्न लगाए (उपाध्याय, २०५५, पृ. ५०) । आफ्नो प्यारो छोरा बाल्यअवस्थामै मरेकाले व्याकुल भई सन्यासी भएर हिँडे । राजकाजको काम मन्त्रीलाई जिम्मा लगाए । भने- मेरो सालिकमा चरो रहेसम्म यसको रङ्ग उज्ज्वल रहन्छ र म जीवित रहन्छु, मेरो सुत्ने कोठाको भ्याल खुल्लै राखिरहनु, बिछ्यौना लगाइरहनु । उनले भनेजस्तै पछिसम्म उनी सुत्ने कोठाको भ्याल खुल्लै राखियो । पछि उनी चाँगुनाराणतिर वि.सं. १७६२ मा निधन भएको पत्ता लाग्यो । त्यसपछि ललितपुरमा अस्थिरता आयो ।

योगानरेन्द्र मल्लका ३३ जना रानी भए पनि यिनको मृत्युपछि राजगद्दीका निम्ति कुनै वैधानिक पुत्र पाउन सकेन । अन्त्यमा योगानरेन्द्र मल्लकी छोरी योगमतीले आफ्ना ७ वर्षका छोरा लोकप्रकाश

मल्ललाई ललितपुरको राजगद्दीमा राखेर राज्य चलाउन थालिन् । राजा भएको एक वर्ष पनि नपुग्दै लोकप्रकाश मल्लको मृत्यु भयो । त्यसपछि योगनरेन्द्र मल्लका भानिज इन्द्र मल्ल राजा भए । इन्द्र मल्लको पनि चाँडै मृत्यु भएकाले योगनरेन्द्र मल्लका मठ्याहा छोरा महीन्द्र मल्ललाई गोरखाबाट ल्याएर राजा बनाए । आमा राजेश्वरीदेवी पनि आएकी थिइन् । योगमतीलाई कैदमा राखियो । उनी छुटेपछि वीरनर सिंह मल्ललाई राजा बनाइयो । ऋद्धिनरसिंह मल्ल, भाष्कर मल्ल, योगप्रकाश मल्ल र विष्णु मल्ल पाटनका राजा भए । विष्णु मल्ल राजा भएपछि योगमती पाटनको राजनीतिबाट पूर्ण रूपमा लोप भइन् । योगमतीको अन्त्यपछि पाटनका ६ प्रधानहरू शक्तिशाली भए (दाहाल, २०५७, पृ. १९२) । तिनको नाम राजसिंह मल्ल वर्मा, उदयसिंह मल्ल, वर्मा धर्मसिंह मल्ल, वर्मारुद्रसिंह मल्ल, वर्माभीम मल्ल र वर्मानाथ सिंह थियो । तिनले आफूलाई भग्नराजस्थापनाचार्य, दैत्यनारायण, चक्रनारायण, अचुकनारायण, असुरनारायण, वीरनारायण जस्ता पदवी दिएका थिए र तिनलाई प्रधान महापात्र भनिन्थ्यो (नेपाल, २०६२, पृ. २६८) । विष्णु मल्ल निःसन्तान भएकाले ६ प्रधानले कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लका भाइ राज्यप्रकाश मल्ललाई राजा बनाए । उनी भागेर पाटन आएपछि विष्णु मल्लले उनलाई आफ्नो उत्तराधिकारी बनाएका थिए । कुरा नमिलेपछि ६ प्रधानले यिनको आँखा फुटाइदिए । आँखाको पीडाले यिनको मृत्यु भयो । त्यसपछि विश्वजित् मल्ललाई राजा बनाए । यिनलाई पनि अनुचित प्रेम गरेको आरोपमा काटे । यी घटना अध्ययन गर्दा स्कपल (१९७९) ले संश्लेषण गरेअनुसार नै ललितपुरको मल्ल शासन आफ्नै कारणले सड्कटमा पर्दै गएको देखिन्छ ।

विश्वजित् मल्लपछि ललितपुरको राजा जयप्रकाश मल्ललाई बनाइयो । उनलाई पनि टेकु दोभानमा नुहाउन जाँदा उतैबाट लखेटे । भक्तपुरका राजा रणजित मल्ललाई पाटनको राजा बनाए । यिनको प्रजातान्त्रिक विचार ६ प्रधानलाई मन परेन र उनलाई शंखमूलतिर श्राद्ध गर्न जाँदा उतैबाट लखेटे । त्यसपछि प्रधानहरूले जयप्रकाश मल्ललाई फेरि राजा बनाए । तर पृथ्वी नारायण शाहले उपत्यकामा आर्थिक नाकाबन्दी बढाउन थालेपछि जयप्रकाशलाई धपाएर पृथ्वीनारायण शाहलाई नै पाटनको राजा बनाउन खोजे (अधिकारी, २०६९, पृ. ३१४) । पृथ्वीनारायण शाह आफू नआएर भाइ दलमर्दन शाहलाई आफ्नो छाप दिएर पाटनको राजा हुन पठाए । उनले दाजुलाई उपत्यकाको राजनीतिबारे अवगत गराउन थाले । कीर्तिपुरको पहिलो र दोस्रो आक्रमणमा यिनी चुप बसे । तर, सन् १६६५ को तेस्रो आक्रमणमा आफू निष्क्रिय रहे पनि गोरखालीलाई सहयोग गरे । यो थाहा पाएपछि ६ प्रधानले यिनलाई कैद गरे । कैदबाट उम्केर उनी गोरखा पुगे । त्यसपछि ६ प्रधानले एक व्यापारी तेजनरसिंह मल्ललाई पाटनका राजा बनाए । वि.सं. १८२५ असोज १३ गते पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर जितेको ११ दिनपछि पाटनमा अधिकार गरे । कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ल र पाटनका राजा तेजनरसिंह मल्ल भागेर भक्तपुरका राजा रणजित् मल्लको दरबारमा शरण लिन पुगे । वि.सं. १८२५ कार्तिक २४ गते ठुलो युद्धपछि भक्तपुरमा अधिकार गरेपछि तेजनरसिंह मल्ललाई कैद गरियो । कैदकै अवस्थामा यिनको मृत्यु भयो । युद्धमा खुट्टामा गोली लागी घाइते भएका जयप्रकाश मल्लको पशुपति आर्यघाटमा मृत्यु भयो । रणजित् मल्ललाई उनको इच्छाअनुसार काशी पठाइयो । लिच्छिवि र मल्लकालमा जनता राजाको सिकन्जामा जकडिन बाध्य थिए । इतिहास हेर्दा राजा र भारदार मोजमस्ती र षड्यन्त्रमै लागेको देखिन्छ । ललितपुर राज्यको शासक वर्गको आपसी अन्तरद्वन्द्व र शक्तिको लागि सड्घर्षले माथिल्लो सामाजिक

संरचना शासककै खिलाफ तयार हुन्छ र पृथ्वीनारायण शाहसँग पराजित भएर राज्य नै गुमाउन पुग्छन् । यसले पतनको कारण जनआन्दोलन नभएर कोजर (१९५६) र स्कपल (१९७९) ले भनेअनुसार शासक वर्गमा आएको फुट पनि एक हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

शाह र राणाकालीन ललितपुर

शाह र राणाकालमा जनताको सुविधाको लागिभन्दा शासक आफ्नै सोख पूरा गर्न तल्लीन रहेको देखिन्छ । शाह र राणाले विकसित देशको नक्कल गरेर दरबारको निर्माण एवं विकासको योजना अगाडि बढाएको देखिन्छ । स्कपल (१९७९) को भनाइअनुसार आधुनिकीकरणको अनुकरणले जनतामा थप आर्थिक भार थपिने र यसले जनतामा असन्तोष बढ्ने गर्दछ जसले आन्दोलनको संरचना निर्माण गर्दछ । यस किसिमले पनि राणा र शाह शासनको जनस्तरमा प्रतिरोध भएको कुरा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । शाहकालमा राज्य विस्तारकै कार्य भएको हुनाले ललितपुरको नाम त्यति आउँदैन । तर, राणाकालमा राणाले ललितपुरलाई पनि आफ्नो बासस्थान र स्रोत केन्द्र मान्दै आएको देखिन्छ । राणाले आफ्नो कार्यकालमा विभिन्न दरबार र बगैँचा निर्माण गरेका थिए (जबरा, २००७) । पहिलो त हरिहर भवन हो जसको यसको वास्तुकार कुमार नरसिंह राणा र किशोर नरसिंह राणा थिए । चन्द्र शमशेर जंगबहादुर राणाले वि.सं. १९८२ मा आफ्ना माहिला छोरा शंकर शमशेर जंगबहादुर राणाका लागि यो दरबार बनाइदिएका थिए । शङ्कर शमशेरले बेलायतको राजदूत भएपछि, बेलायतमै बस्ने निर्णय गरेपछि वि.सं. २०२३ मा यसलाई राष्ट्रियकरण गरियो । यसमा निजामती किताबखाना, कृषि विभाग, राष्ट्रिय पुस्तकालय र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग रहेका छन् । २०७२ सालको भूकम्पपछि यो जीर्ण रहेको छ ।

जावलाखेल दरबार वीर शमशेरले वि.सं. १९५४ मा बनाएका थिए । यहाँ अहिले भूमि सुधार तथा व्यवस्था कार्यालय रहेको छ । पुल्चोक क्याम्पस रहेको आनन्द निकेतन दरबार वीर शमशेरले आफ्नी जेठी रानी तथा आनन्द शमशेरका लागि बनाएका थिए । वि.सं. २०२३ मा नेपाल इन्जिनियरिङ इन्स्टिच्युट जावलाखेलबाट पुल्चोक स्थित आनन्द निकेतनमा सारिएको थियो । पाटनढोकामा रहेको र व्यवस्थित आँगन, बगैँचा र भवनको व्यूहले सुसज्जित श्री दरबारको निर्माण प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरले वि.सं. १९८४ मा गरेका थिए । श्री दरबारको निर्माण चन्द्र शमशेर जबराले आफ्नी कान्छी रानी बाल कुमारी देवी र उनका छोरा जनरल मदन शमशेर र विष्णु शमशेरको लागि गरेका थिए (जबरा, २००७) । वि.सं. १९८६ मा चन्द्र शमशेरको निधन भएपछि, उनकी पत्नी बालकुमारी देवी नेपाल छाडेर बनारसमा बस्न थालिन् र आफ्ना सबै श्री सम्पति छोराहरू मदन शमशेर र विष्णु शमशेरको नाममा नामसारी गरिदिइन् । प्रधानमन्त्री भीम शमशेरको कार्यकालमा विष्णु शमशेर सरकारको बिना अनुमति नेपाल छाडेर संयुक्त अधिराज्य बेलायत र पछि संयुक्त राज्य अमेरिका बस्न थाले । त्यसपछि श्री दरबारको भवन र जमिन मदन शमशेर र उनकी रानी जगदम्बा कुमारी देवीको नाममा आयो । अहिले श्री दरबारको मुख्य भवनमा मदन शमशेरका सन्ततिहरू बसेका छन् । तर धेरै जसो जग्गाहरू बेचिइसकेको छ र त्यो आसपासको टोललाइ श्री दरबार टोल भनिन्छ । मदन पुरस्कार पुस्तकालय र साभा यातायातको कार्यालय पनि यही टोलमा रहेको छ । शशी भवन जुद्ध शमशेर जंगबहादुर राणाले बनाएका हुन् जहाँ अहिले सेनाका प्रधान सेनापतिको निवास रहेको छ । मीनभवन स्थित मीन भवन

दरबार मीन शमशेरले बनाएका हुन् । स्कपल (१९७९) का अनुसार यसरी आधुनिकीकरण अनुकरणले जनता समस्या समाधानमा शासक वर्गको कुनै ध्यान पुगेको देखिँदैन र शासकको आफ्नो सुखसयलमै बढी ध्यान दिएको देखिन्छ ।

ललितपुरको समृद्ध संस्कृति

ललितपुर राज्यका शासकबिच शक्ति सङ्घर्षका हत्यायुक्त शृङ्खला भए पनि शासक वर्गले पार्सन्स (१९३९) र ब्लुमर (१९६९) ले संरचनात्मक प्रकार्य र साङ्केतिक अन्तर्क्रियाको बारेमा उल्लेख गरेजस्तै शासक वर्गले संस्कृतिको निर्माणद्वारा जनतालाई एकताबद्ध गराउन र आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न प्रचुर प्रयोग गरेको देखिन्छ । सर्वप्रथम लिच्छवि कालदेखि नै मनाउन थालिएको मच्छिन्द्रनाथको रथ तान्ने र भोटो जात्रा ललितपुरको प्रमुख जात्रामा पर्छ । करिब १६ सय वर्षअघि सुरु भएको मच्छिन्द्रनाथको रथ जात्रा वैशाख शुक्ल प्रतिपदामा सुरु भएर असार शुक्ल चौथीसम्म करिब दुई महिना चल्छ । नेवारी परम्पराअनुसार ३२ हात अग्लो रथ बाजागाजाका साथ ललितपुरका विभिन्न टोलहरू परिक्रमा गराउने परम्परा छ । वि.सं. ५४६ देखि जात्रा सुरु भएको यस जात्रालाई सहकालका देवताका रूपमा हिन्दू धर्मावलम्बी र बौद्ध धर्मावलम्बीले पनि मनाउँछन् (रन्जितकार, १९९८, पृ. २५) । १२ वर्षसम्म अनिकाल लागेपछि भक्तपुरका तत्कालीन राजा नरेन्द्रदेवले यो जात्राको सुरुआत गराएको पौराणिक कथन छ । हिन्दू धर्मावलम्बी मच्छिन्द्रनाथलाई ऐतिहासिक सन्त गुरु करुणामयको रूपमा पुज्छन् भने बौद्ध धर्मावलम्बी 'पद्मपाणि' पञ्चबुद्धमध्येका चौथो बुद्धका रूपमा पूजा गर्ने गर्छन् । ललितपुरको पुल्चोकमा निर्माण गरी रथमा अक्षय तृतीयादेखि शुभ साइत पारी मच्छिन्द्रनाथलाई विराजमान गरिन्छ । मच्छिन्द्रनाथको रथारोहणपछि विधिवत् रूपमा यात्रा सुरु हुन्छ । अन्तिममा जावलाखेलमा भोटो देखाएकै दिन रातो मच्छिन्द्रनाथको रथलाई खटमा राखी बुडमती पुऱ्याउने परम्परा छ । रातो मच्छिन्द्रनाथको रथलाई छ महिना पाटन र छ महिना बुडमतीमा राख्ने गरिन्छ ।

विविध किसिमका चाडपर्व र जात्राले भरिपूर्ण ललितपुरको मौलिक संस्कृतिमध्ये कात्तिक नाच पनि एक हो । हरेक कात्तिक कृष्ण शुक्ल प्रतिपदादेखि कात्तिक शुक्ल पूर्णिमासम्म मंगलबजारस्थित कात्तिक डबलीमा यो नाच देखाउने परम्परा छ जसलाई कात्तिक नाच भनिन्छ (जोशी, २०७८) । ललितपुर र कार्तिक नाचको पृष्ठभूमि, ललितपुर महानगरपालिका, पुल्चोक। त्यसै गरी भीमसेन जात्रा, खड्क जात्रा, नृसिंह जात्रा, ठेचोको बाह्र वर्षे जात्रा, हरिसिद्धिको द्यः पुखु जात्रा आदि प्रसिद्ध जात्रा हुन् । ललितपुरमा एकलो घोडा दौडाएर घोडे जात्रा पनि मनाइन्छ (महर्जन, २०७९, चैत्र ८) । ललितपुरको भीमसेनस्थानमा नेपाली सेनाबाट एउटा घोडा पुऱ्याइन्छ । भीमसेन गुठीका सम्पूर्ण गुठियारले आवश्यक परम्परागत विधिपूर्वक पूजा गरी आजुहरूले चुनेका गुठियारमध्ये कुनै पनि व्यक्तिलाई घोडा चढाउनुका साथै घोडा चढाइन्छ । त्यसै स्थानदेखि एकल घोडेजात्रा सुरु हुन्छ । पाटनको मूलचोकबाट सुरु भई विभिन्न स्थान हुँदै बालकुमारी परिक्रमा गरी फेरि भोलि गणेश हुँदै बालकुमारीमै घोडायात्रा फर्किन्छ । नगर परिक्रमापछि घोडचढीलाई पान, सुपारी र दक्षिणा दिने चलन छ । जात्राको पछि पछि सिमसिम राजाको प्रतीकका रूपमा गुठी संस्थानका एक कर्मचारीलाई तरबार बोकाउनुका साथै छाता ओढाई सम्पूर्ण गुठियारहरू जात्रामा सरिक हुने गर्दछन् । यसरी दुईपटकसम्म ओहोरदोहोर गरी तीनपटक परिक्रमा गरी यो जात्रा गरिन्छ । ललितपुर महानगरपालिका बाहेक चापागाउँदेखि खोकनासम्म ललितपुर राज्यमा पर्थे । अहिले

भन्नुपर्दा ललितपुर महानगर नै ललितपुर राज्यको केन्द्र थियो । अहिले पनि पाटनमा नेवारको बाक्लो बस्ती छ र यहाँ विभिन्न सांस्कृतिक सम्पदा दुरुस्त देख्न पाइन्छ । यहाँ परम्परागत चाडपर्व उल्लासपूर्ण तरिकाले मनाइन्छ । ललितपुरका विभिन्न जात्रा र चाडपर्व अध्ययन गर्दा ती कुनैकुनै रूपमा शासक वर्गले सुरु गरेको र त्यसमा जनतालाई सहभागी गराएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको इतिहासमा किरात र लिच्छविकालमा ललितपुर छुट्टै राज्य थिएन तर, मल्लकालमा आउँदा ललितपुर छुट्टै राज्य त भयो, तर यसको शासन व्यवस्था ज्यादै नै अस्थिर रह्यो । सिद्धिनरसिंह मल्ल, श्रीनिवास मल्ल र योगेन्द्र नरसिंह मल्ललगायत कसैले पनि आफ्नो पूरा जीवन शासन गर्न पाएनन् । त्यसपछि आएका पाटनका ६ प्रधानहरूले आफू राजा नभए पनि ललितपुरको शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिए । राजा बनिदिनका लागि गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहसम्म पुग्नु भनेको अदूरदर्शिता नै हो । उनै पृथ्वीनारायण शाहले भाइलाई ललितपुरको राजा हुन पठाएर उपत्यकाको हरेक क्रियाकलापमा निगरानी राख्न सफल भए । यसैकारण नै उनले उपत्यकामा आक्रमण गरी राज्य विस्तार गर्न सफल भए । यसरी हेर्दा ललितपुरका मल्ल आफ्नै कारणले कमजोर भएको र त्यही कारणले राज्य गुमाउन पुगेको इतिहास थोडा स्कल्पलको बनाइअनुसार माथिल्लो प्रभावशाली वर्गमा आएको फुट र द्वन्द्वका कारण सत्ता गुमाउनुपर्छ भन्ने कुरासँग मेल खान्छ (स्कपल, १९७९) । द्वन्द्ववादी व्याख्या भनेभैँ शासकवर्गले सुरु गरेको भए पनि जात्रा र संस्कृति जनमानससम्म पुगेको र त्यसले संरचनात्मक प्रकार्यात्मक सिद्धान्तले भनेभैँ सामाजिक सम्बन्धलाई एकताबद्ध बनाउन सहयोग पुगेको देखिन्छ (पार्सन, १९३७) । रातो मच्छिन्द्रजात्रा होस् या अरू जात्रा सबैले मानिसलाई एक ठाउँमा ल्याउने कार्य गरेको छ । भूमण्डलीकरणको युगमा समेत जात्रा संस्कृतिलाई कायम राख्न सक्नु नेवार वा ललितपुरवासीको एकता नै हो । बोर्दोउले भनेअनुसार ललितपुरको सांस्कृतिक पुँजी बलियो रहेको छ (बोर्दोउ, १९८६) । यसले ललितपुरलाई कला संस्कृतिको सहर बनाएको छ । मिल्सको बनाइअनुसार ललितपुरमा अहिले इतिहास, संरचना र मानिसको दैनिकीको सम्मिश्रण भएको छ (मिल्स, १९५९) । ललितपुरको वर्तमान अवस्था हेर्न इतिहासको जानकारी हुनु आवश्यक भएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीसूची

- अधिकारी, बमबहादुर (२०६९). *प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालको इतिहास*. स्वदेश प्रकाशन ।
- उपाध्याय, श्रीरामप्रसाद (२०५५). *नेपालको समीक्षात्मक इतिहास*. साभा प्रकाशन ।
- करी, टी.जे.; जीबु, आर.एम. र स्वेरियन, के.पी./Curry, T.J., Jiobu, R.M., & Schwirian, K.P. (2005). *Sociology for the twenty-first century*. Pearson Education, Inc.
- कुमार, रन्जित/Kumar, Ranjit (1999). *Research Methodology*. SAGE Publications
- कोजर, लेविस्/Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. The Free Press.
- जबरा, पुरुषोत्तम शमशेर (२००७). *राणाकालीन प्रमुख ऐतिहासिक दरबारहरू*. सिद्धार्थ पुस्तक भण्डार ।

- जोशी, सत्यमोहन (२०७८). *ललितपुर र कार्तिक नाचको पृष्ठभूमि*. ललितपुर महानगरपालिका ।
- दाहाल, पेशल (२०५७). *नेपालको इतिहास*. एम.के. पब्लिशर्स ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (२०६२). *नेपालको माध्यमिक कालको इतिहास (१)*. मकालु प्रकाशन गृह ।
- पार्सन्स, टाल्कोट/Parson, Talcott. (1937). *The Structure of Social Action*. McGraw-Hill
- ब्लुमर, हर्बर्ट/Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- बोर्दु, पियरे/Bourdieu, Pierre.(1986). The Forms of Capital. Translated by Richard Nice. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by John G. Richardson. Greenwood.
- महर्जन, अष्टमान (२०५७). एक्लो घोडाको जात्रा. *गोरखापत्रको वेबसाइटबाट लिइएको ?* [article_id=64672&cat_id=22](http://www.goraxapatra.com/article_id=64672&cat_id=22)
- मार्क्स, कार्ल/Marx, K. (1845). *The German Ideology*. Retrieved from www.marxists.org.
- मिल्स, सी. राइट/Mills, C. W. (1959). *The sociological imagination*. Oxford University Press.
- रन्जितकार, सिद्धिबहादुर (२०५५). Rathjatra of Rato Machhindranath. प्राचीन नेपालमा प्रकाशित, सङ्ख्या १४१, प्रकाशक पुरातत्त्व विभाग, पृ. २५-२९ ।
- रिट्जर, जर्ज/Ritzer, George (2011). *Sociological Theory*. McGraw Hill Education.
- रेग्मी, आर.डी./Regmi, D.R. (2007). *Medieval Nepal, Volume II*. Rupa & Co.
- वेबर, म्यास/ Weber, Max (1958). *The Protestant Ethic and Spirits of Capitalism*. Translated by Talcot Parson, Scriber.
- स्कूपल, थेडा/Skopol, Theda (1979). *States and Social Revolutions: A Cooperative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.
- स्याफर, आर.टी./Schaefer, R.T. (2006). *Sociology: A brief introduction*. McGraw-Hill